

Rereading Ali Shariati's Theory of Muslim Decadence

Seyyed Mohsen Mollabashi¹ , Faeze Kamali²

1. Assistant Professor, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. (Corresponding Author) Email: mollabashi@ut.ac.ir

2. MA of Sociology, University of Guilan, Rasht, Iran. Email: faeze.kamali69@gmail.com

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article Article history: Received: 17 October 2024 Received in revised form: 04 June 2025 Accepted: 10 June 2025 Published online: 22 June 2025 Keywords: <i>Ideology; Islamic Civilization; Muslim Decadence; True Islam.</i>	The emergence of diverse social and cultural challenges in Islamic Iran over many decades and centuries has prompted numerous thinkers - drawing on different theoretical perspectives and scholarly frameworks - to describe, analyze, and explain this profound and wide - ranging problem, as well as to propose various solutions for its improvement. Among these thinkers, Ali Shariati stands out for his analysis of the issue through the lens of Muslim decline, an approach shaped by his sociological and historical education. In addressing the fundamental question of the causes behind the decline of Muslims, Shariati first identifies the distancing from true Islam as the central issue. He then examines the underlying causes of this deviation and its role in the deterioration of Muslim societies, before offering strategies for returning to authentic Islam. In his view, among the multiple causes contributing to this deviation, the transformation of Islam's ideological foundation constitutes the most fundamental factor. Consequently, restoring Islam's ideological essence is both the most challenging remedy and the foremost responsibility of intellectuals. The present study employs a library - based research method with the objective of systematically examining Shariati's interpretation of the decline of Muslims, analyzing the causes and mechanisms of deviation from true Islam, and evaluating the solutions he proposes for reviving the ideological and transformative dimensions of the faith.
Cite this article: Mollabashi, M.; Kamali, F. (2025). Rereading Shariati's Theory of Muslim Decadence. <i>Journal of Social Theories of Muslim Thinkers</i>, 15(2): 98-114. https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.383368.1737	

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.383368.1737>

1. Introduction

Islam rapidly expanded across vast territories and emerged as the world's leading civilization. However, like other civilizations, it eventually entered a period of decline - a phenomenon that has been a central concern for Muslims, including Iranians, for centuries. This study reexamines Ali Shariati's theory in addressing this issue, seeking to answer the fundamental question: What causes led Muslims to fall from the peak of civilization, and what solutions can overcome this condition?

The research proceeds in three stages. First, it examines Shariati's understanding and description of Islam. Second, it analyzes, more comprehensively than previous studies, the causes and factors he identifies for the decline. Third, it explores the solutions he proposes to reverse this trajectory..

2. Methodology

This study employs a qualitative, descriptive-analytical approach based on a comprehensive review of Ali Shariati's writings. Through critical examination of his theoretical framework, the research identifies key factors contributing to the decline of Muslim civilization and evaluates proposed solutions for its revival. Library research and content analysis methods are utilized to systematically interpret the concepts and arguments presented by Shariati

3. Findings

Islamology - According to Shariati, Islam comprises seven interrelated components: worldview, anthropology, philosophy of history, sociology, ideology, ideal society, and ideal man. The foundation is the worldview, upon which anthropology, philosophy of history, and ideology are constructed, ultimately providing the framework for an ideal society and ideal human being. The Islamic worldview is grounded in monotheism, which, beyond affirming the oneness of God, envisions the universe as an indivisible whole - rejecting dualisms such as this world and the hereafter, nature and the supernatural, matter and meaning, or body and soul (Shariati, 1979, p. 29). Monotheism, in this sense, has four dimensions: (1) worldview, (2) social and class foundation, (3) historical insight and philosophy, and (4) moral values. For Shariati, anthropology, sociology, and the philosophy of history are all branches of worldview and form the foundation of ideology (Shariati, 1996, p. 28).

Core Elements of Islam - From Shariati's perspective, each intellectual school must answer several fundamental questions, reflected in seven key principles: worldview, anthropology, philosophy of history, sociology, ideology, ideal man, and ideal society. Religions, in addition, are defined by four essential components: God or the deity, the sacred book, the prophet, and the exemplary figures of the tradition. For example, to understand Judaism, one must study Yahweh, Moses (PBUH), the Torah, and Aaron. Similarly, to understand Islam, one must grasp the reality of Allah, the Prophet Muhammad (PBUH), the Qur'an, and influential companions such as Abu Dharr, Salman, and Imam Ali (PBUH).

Causes of Muslim Decline - Shariati attributes the decline primarily to deviation from true Islam, which he explains through several key transformations:

1. **From Ideological Islam to Cultural Islam** - Ideological Islam encompasses a comprehensive worldview that directs all aspects of life, functioning as a living faith rather than a collection of static sciences. Over time, this dynamic vision has been replaced by a cultural, ritualistic form of Islam (Shariati, 1996, p. 71).
2. **Turning Religion into an End Rather Than a Means** - Religion, intended as a path to elevate humanity toward God, has instead become an object of devotion in itself, diverting focus from its transformative purpose (Shariati, 1996, p. 47).

3. Historical Discontinuity - Civilizations falter when they lose continuity with their historical memory, forgetting their triumphs, struggles, and revolutions, and thus returning to states of ignorance.
4. Loss of Unity - Early Islam maintained a unified vision across diverse peoples, but over time, internal divisions and sectarian disputes fractured the unity of its message (Shariati, 1996, p. 322).
5. Neglecting the Requirements of the Time - While the essence of Islam is eternal, its expression must adapt to the evolving needs and contexts of society; failure to do so conflates outdated forms with timeless truths (Shariati, 1983, p. 56).
6. Distortion of Islamic Teachings - The culmination of these factors manifests in the corruption of Islamic concepts and practices. For Shariati, "Alawite Shi'ism" represents true Islam, while "Safavid Shi'ism" symbolizes its deviation (Shariati, 1983, p. 155).

4. Conclusion

Proposed Solutions - Shariati's remedy for decline is a return to the cultural and spiritual resources of the Islamic past - without fossilizing tradition - through:

1. Reviving Ideological Islam - Restoring Islam as a living, guiding faith and intellectual movement (Shariati, 1996, p. 71).
2. Reclaiming Cultural and Spiritual Capital - Drawing upon the heritage preserved by earlier generations to combat cultural and economic impoverishment (Shariati, 1989, p. 297).
3. Contextualizing Islam for the Present - Understanding Islam in its original socio - historical context, then rearticulating it for contemporary needs (Shariati, 1982, p. 91).
4. Engaging the Masses - Bridging the gap between intellectuals and society by communicating truth in accessible and compelling ways (Shariati, 1989, p. 254).
5. Permanent Revolution through Ijtihad - Sustaining renewal and reform by exercising dynamic, progressive jurisprudence and enjoining what is right while forbidding what is wrong (Shariati, 1989, p. 395).

Through this framework, Shariati positions the revival of ideological Islam, historical consciousness, and adaptive reform as the cornerstones for restoring Islamic civilization.

Funding: This research received no external funding.

Ethical Considerations: Complied with.

Data Availability Statement: Not applicable.

Informed Consent Statement: Not applicable.

Conflicts of Interest: The author declares no conflict of interest.

References

- Boroujerdi, Mehrzad. (2008). *Iranian Intellectuals and the West: The Unsuccessful Story of Nativeism* (J. Shirazi, Trans.; Vol. 5). Tehran: Forouzan Rooz.
- Kalbadi, Mohammad Sadeq, Nabavi, Seyyed Hassan, & Azimi, Reza. (n.d.). Investigating the Causes of the Decline and Backwardness of Iranian Society: A Comparative Study of the Opinions of Ali Shariati and Abdul Karim Soroush. (*Journal/Publisher not provided*)
- Mirsepasi, Ali. (2005). *Reflections on Iranian Modernity: A Discussion on Intellectual Discourses and the Politics of Modernization in Iran* (J. Tavakolian, Trans.). Tehran: Tarh-e-No.
- Rahmanian, Dariush. (2003). The etiology of the decline and backwardness of Iranians and Muslims from the perspective of Dr. Ali Shariati. *Allameh Quarterly*, 1(4), Spring 2003.
- Shariati, Ali. (1979). *Theistic worldview* (H. Esmaeili, Comp.). Tehran: Shariati Foundation.
- Shariati, Ali. (1980). *Women* (Vol. 3). Tehran: Chapakhsh.

- Shariati, Ali. (1982a). *Islamic studies: Guidance lessons* (Vol. 3). Tehran: Elham.
- Shariati, Ali. (1982b). *History of civilization* (Vol. 2). Tehran: Agah.
- Shariati, Ali. (1983). *Islamic studies: Guidance lessons* (Vol. 2). Tehran: Qalam.
- Shariati, Ali. (1989). *What should be done?* Tehran: Ghalam.
- Shariati, Ali. (1991a). *History of civilization* (Vol. 1). Tehran: Qalam.
- Shariati, Ali. (1991b). *Method of understanding Islam*. Tehran: Chapakhsh.
- Shariati, Ali. (1993). *Various works* (Part One). Tehran: Agah.
- Shariati, Ali. (1995). *Recognizing Iranian Islamic identity* (Vol. 4). Tehran: Elham.
- Shariati, Ali. (1996). *Islamic studies: Guidance lessons* (Vol. 2, Ch. 3). Tehran: Qalam.
- Shariati, Ali. (1998). *Alavi Shiism and Safavid Shiism*. Tehran: Chapakhsh.
- Shariati, Ali. (2002). *History and understanding of religions* (Vol. 8). Tehran: Entesharco.

بازخوانی نظریه انحطاط مسلمانان علی شریعتی

سید محسن ملاباشی^۱، فائزه کمالی^۲

۱. استادیار دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه: mollabashi@ut.ac.ir

۲. کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران. رایانامه: faeze.kamali69@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	بروز مسائل گوناگون اجتماعی و فرهنگی در ایران اسلامی در دهه‌ها و سده‌های متمادی موجب شده اندیشمندان بسیاری از منظرهای گوناگون نظری و با چارچوب‌های علمی متفاوت به توصیف و تحلیل و تبیین این مسئله بنیادین و پردامنه بپردازند و راهکارهای مختلفی برای بهبود وضعیت ارائه دهند. علی شریعتی از اندیشمندانی است که به تحلیل این مسئله از زاویه انحطاط مسلمانان پرداخته است. رویکرد او به دین اسلام متأثر از تحصیلات جامعه‌شناختی و تاریخی اوست. شریعتی در پاسخ به این پرسش بنیادین که علت انحطاط مسلمانان چه بوده است، ابتدا فاصله‌گرفتن از اسلام راستین را مطرح می‌کند و سپس به علل انحراف از آن و نقش آن در انحطاط مسلمانان می‌پردازد و درنهایت، راهکارهایی برای بازگشت به اسلام راستین به‌دست می‌دهد. به نظر او، از میان علل و عوامل گوناگونی که به انحراف از اسلام راستین منجر شده‌اند، تغییر ایدئولوژی اسلام اصلی‌ترین و بنیادی‌ترین علت است. درنتیجه، بازگشت به ایدئولوژی اسلام گره‌گشای راهکار به‌حساب می‌آید و مسئولیت اصلی آن نیز برعهده روشنفکران است. روش این پژوهش مطالعه کتابخانه‌ای است که هدف آن صورت‌بندی نظام‌مند اندیشه شریعتی درباره چپستی اسلام و علل انحطاط مسلمانان و راهکارهایی برای احیای آن است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۲۶	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۱۴	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۲۰	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۰۱	
کلیدواژه‌ها:	
اسلام راستین، انحطاط مسلمانان، ایدئولوژی، تمدن اسلامی.	
استناد: ملاباشی، سید محسن؛ کمالی، فائزه (۱۴۰۴). علل انحطاط مسلمانان از منظر علی شریعتی. فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۵ (۲): ۹۸ - ۱۱۴. https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.383368.1737	

© نویسندگان.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.383368.1737>

۱. مقدمه و بیان مسئله

اسلام با توجه به عمق و جامعیت آموزه‌هایش توانست به سرعت جوامع و فرهنگ‌ها و سرزمین‌های گوناگون را درنوردد و حیات فردی و اجتماعی مسلمانان را دچار تحولی بنیادین سازد. مسلمانان از جمله ایرانیان، پس از پذیرش اسلام، در زمینه‌های گوناگون حیات اجتماعی دستاوردهای بزرگی به ارمغان آوردند و توانستند به برترین یا دست کم یکی از برترین‌های جوامع و تمدن‌های جهان تبدیل شوند. مواجهه فعال با دستاوردهای علمی جوامع و تمدن‌های دیگر، تولید علم در عرصه‌های گوناگون علوم عقلی و تجربی، گسترش سرزمینی و جغرافیایی و تبدیل شدن به بزرگ‌ترین یا یکی از بزرگ‌ترین حکومت‌های جهان و نیز ایجاد سبکی جدید و یگانه در شهرسازی و معماری فقط گوشه‌هایی از این تمدن‌زایی مسلمانان به حساب می‌آید که ایرانیان نقش پررنگی در آن ایفا کردند.

آفتاب تمدن مسلمان از جمله ایرانیان بالاخره مانند هر تمدن دیگری رو به افول نهاد و این مسئله به مهم‌ترین معضل علمی و البته انضمامی جهان اسلام تبدیل شد؛ زیرا عملاً همه جوانب زندگی فردی و اجتماعی آن‌ها را دربرمی‌گرفت. زمانی این موضوع بیشتر رخ نمود که اروپا پس از قرن شانزدهم میلادی به مرور توانست تمدن خود را احیا کند و ارتباطات خود با جهان را افزایش دهد و تلاش کند بر دیگر کشورها و فرهنگ‌ها و تمدن‌ها چیره شود. در این مواجهه سخت، مسلمانان بیش از پیش به عقب‌ماندگی‌های خود پی بردند. البته تمدن غرب هم به عقب‌ماندگی دیگر جوامع دامن می‌زد و می‌کوشید دیگر جوامع، از جمله مسلمانان و ایرانیان، راه پیشرفت را در پیش نگیرند. طبیعی است فهم این مسئله که عملاً برابر با علل عقب‌ماندگی یا توسعه‌نیافتگی مسلمانان از جمله ایرانیان است، مسئله اصلی مسلمانان و ایرانیان باشد؛ زیرا برای رهاشدن از وضعی که به آن گرفتار شده بودند، باید راه‌حلی می‌یافتند. این موضوع هنوز هم یکی از مسائل اولویت‌دار نظری و عملی مهم ایرانیان به حساب می‌آید و برای حل آن، هم به بیان پاسخ‌های جدید نیاز است و هم به بازخوانی و عمق‌بخشیدن به دیدگاه‌ها و نظریه‌هایی که پیش از این مطرح شده‌اند؛ زیرا هر کدام می‌توانند گامی هرچند کوچک برای کاستن از این مسئله بردارند. در این پژوهش، در پی بازخوانی دیدگاه شریعتی به عنوان یکی از اثرگذارترین اندیشمندان معاصر ایران هستیم که همواره حل این مسئله یکی از اولویت‌های اصلی پروژه فکری‌اش بود؛ بنابراین، هدف بنیادین این پژوهش، صورت‌بندی نظریه شریعتی درباره علل و راهکارهای انحطاط مسلمانان است. درواقع به این پرسش بنیادین پاسخ می‌دهیم که چه علل و عواملی سبب شد مسلمانان از دوران اوج تمدنی به انحطاط تمدنی دچار شوند و راهکارهای برون‌رفت از این وضعیت چیست.

۲. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های بسیاری با موضوعات علل و پیامدها و راهکارهای انحطاط مسلمانان یا انحطاط تمدن اسلامی در قالب مقاله علمی پژوهشی و پایان‌نامه و رساله دکتری و کتاب به چشم می‌خورد که از دایره پیشینه این پژوهش خارج است. در این پیشینه لازم است به مقالات علمی-پژوهشی‌ای که به موضوع انحطاط مسلمانان یا ایرانیان از منظر شریعتی پرداخته‌اند، نگاهی بیندازیم و تفاوت این مقاله را با آن‌ها آشکار کنیم تا بایستگی انجام این پژوهش آشکار شود. نخستین مقاله «علت‌شناسی انحطاط و عقب‌ماندگی ایرانیان و مسلمانان از دیدگاه علی شریعتی» از رحمانیان (۱۳۸۲) بیش از بیست سال پیش منتشر شده و با مقاله‌های امروز در ساختار و رویکرد و... فاصله معناداری دارد؛ برای نمونه چکیده ندارد و به نتیجه‌گیری در چند خط بسنده شده است که هر دو بخش امروزه از مهم‌ترین بخش‌های مقالات علمی-پژوهشی به حساب می‌آیند. نویسنده در این پژوهش پس از بررسی مفصل زندگی و زمینه اجتماعی شریعتی که حدود ۲۰ درصد از حجم مقاله را به خود اختصاص می‌دهد و از ساختار پژوهش‌های علمی پژوهشی امروزی به دور است، بالاخره وارد اندیشه او شده و در مقام بیان علل انحطاط مسلمانان فقط چهار عامل را بررسی کرده است: «تقدم فرهنگ بر ایدئولوژی»، «مرگ اجتهاد و تقدم فرهنگ بر ایدئولوژی»، «متد غلط اندیشه علمی، درد یونان‌زدگی فرهنگ اسلامی» و «هندزدگی؛ تصوف‌زدگی و آخرت‌گرایی افراطی». افزون بر نقدهایی که پیش از این درباره این مقاله از نظر گذرانیم، به چند نکته دیگر نیز می‌توان اشاره کرد؛ برای نمونه، این پژوهش هیچ اشاره‌ای به مبانی فکری شریعتی، یعنی زمینه و بستری که این آسیب‌شناسی از آن برخاسته، نکرده است و مخاطب به درستی در نمی‌یابد شریعتی چگونه به این جمع‌بندی درباره علل

انحطاط دست یافته است. همچنین راهکار شریعتی برای برون‌رفت از این وضعیت را هم بررسی نمی‌کند که سبب می‌شود نویسنده در چند خط نتیجه‌گیری مقاله چنین جمع‌بندی کند که شریعتی در این زمینه صاحب نظریه‌ای نیست و این دقیقاً در تضاد با نگاه حاکم بر این پژوهش است.

کلبادی، نبوی و عظیمی (۱۴۰۱) پژوهشی با عنوان «بررسی علل انحطاط و عقب‌ماندگی جامعه ایران: مطالعه تطبیقی آرای علی شریعتی و عبدالکریم سروش» انجام دادند. طبیعی است واکاوی موضوعی با این گستردگی آن هم از دیدگاه دو اندیشمند در قالب تنگ مقاله‌ای علمی-پژوهشی، پیامدی جز تقلیل و فروکاستن اندیشه‌های هردو اندیشمند ندارد. این مقاله هم از این آسیب به دور نبوده و به کلیاتی از اندیشه هر دو اندیشمند بسنده کرده است. در نتیجه تا حد زیادی از کلیدواژه‌های دو اندیشمند فاصله گرفته و ایده‌هایشان را در قالب اصطلاحاتی نزدیک به هم جای داده که برای پژوهشی که درصدد است به‌صورت تخصصی و متمرکز اندیشه‌های یک اندیشمند را واکاود و فهم عمیق‌تری از آرای او را برای مخاطبان ممکن سازد، نقض غرض به‌حساب می‌آید.

وجه تمایز این پژوهش ابتدا تمرکز کامل بر اندیشه شریعتی و پس از آن، بسنده‌نکردن به علل انحطاط مسلمانان از منظر اوست؛ زیرا بر این باوریم که باید به‌صورت یک مجموعه و منظومه به اندیشه هر اندیشمندی نگریست. به همین دلیل در گام نخست، از روش مواجهه او در فهم اسلام می‌آغازیم و در گام دوم فهم و توصیف او از اسلام را از نظر می‌گذرانیم. در گام سوم، علل و عوامل مدنظر او برای انحطاط را کامل‌تر و دقیق‌تر از پژوهش‌های دیگر مطالعه می‌کنیم و در گام چهارم راهکاری که او برای برون‌رفت از این وضعیت پیشنهاد می‌دهد، واکاوی می‌کنیم. شاید گام نخست و دوم در یک نگاه، کمی دور از مسئله پژوهش به نظر برسد، به همین دلیل، بد نیست در اینجا توضیح کوتاهی درباره بایستگی پرداختن به این دو بیان کنیم. در مقام فهم و صورت‌بندی نظریه اندیشمندانی که آموزه‌های اسلام یا فهم نادرست از آموزه‌های اسلام را علل انحطاط مسلمانان دانسته‌اند، ابتدا باید نظر آن‌ها درباره چیستی اسلام و فهم درست از آن و همچنین روش آن‌ها در دست‌یافتن به این فهم درست را به‌خوبی دریابیم. در اینجا با توجه به صورت‌بندی شریعتی از علل انحطاط مسلمانان که عامل اسلام و فهم درست از آن نقش پررنگی را ایفا می‌کند، بایسته است تا حدی که فضای این پژوهش اجازه می‌دهد، به این موضوع بپردازیم تا در ادامه، نظریه او معنادارتر شود.

۳. یافته‌های پژوهش

۳-۱. روش شناخت اسلام

یکی از دلایل اصلی طرح پاسخ‌های گوناگون به پرسشی واحد یا تعاریف مختلف از پدیده‌ای عینی یا مفهومی نظری، روش‌های متفاوت تحقیق برای پاسخ‌دادن به آن پرسش یا توصیف‌کردن آن پدیده یا تعریف‌کردن آن مفهوم است. دین پدیده‌ای پیچیده با ابعاد گوناگون است که دانشمندان شاخه‌های مختلف علوم انسانی به آن پرداخته‌اند و امروزه بررسی آن از حوزه پژوهش عالمان دین خارج شده است و اندیشمندان و پژوهشگران بسیاری در رشته‌های جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، تاریخ، اقتصاد، سیاست و ادبیات آن را مطالعه می‌کنند. زاویه نگاه تحلیلی‌گر به دین، تعیین‌کننده‌ترین عامل در محتوای پاسخ او به پرسش چیستی دین به‌حساب می‌آید. شریعتی را می‌توان از اندیشمندانی برشمرد که تفاوت روش و رویکردش در بررسی دین موجب تمایز وی از دین‌پژوهان معاصرش شده است. از نظر شریعتی، اسلام دینی نیست که فقط بر احساس عرفانی در رابطه فردی انسان با خدا متکی باشد، بلکه این فقط یک بعد از ابعاد اسلام است که برای شناخت آن باید از فلسفه بهره برد. بعد دیگر اسلام زندگی روزمره است. برای شناخت این جنبه اسلام باید از روش‌های موجود در علوم انسانی استفاده کرد. اسلام دینی تمدن‌ساز و جامعه‌ساز است و برای شناخت این جنبه اسلام که در تکالیف اجتماعی متبلور شده، باید از دریچه تاریخ و جامعه‌شناسی به اسلام نگریست (شریعتی، ۱۳۷۰: ۵۶).

برای شناخت دقیق و درست اسلام دو راه وجود دارد: ۱. مطالعه تاریخ اسلام، یعنی بررسی شرح دگرگونی‌هایی که از آغاز بعثت تا به امروز بر اسلام و مسلمانان گذشته است؛ ۲. مطالعه قرآن به‌عنوان مجموعه اندیشه‌های شخصیتی به نام اسلام (شریعتی، ۱۳۷۰: ۵۹).

براین اساس، احادیث که یکی از مراجع بنیادین اندیشه شیعیان به حساب می آیند، در نظر او جایگاه چندانی ندارند. همچنین شریعتی نمونه‌ای آرمانی از اسلام و ایدئولوژی اسلام در نظر آورده و در پی مقایسه وضعیت موجود با نمونه آرمانی است.

بسیاری از اندیشمندان درباره جنبه‌های گوناگون دین نظریه‌پردازی کرده‌اند، اما ویژگی برجسته رویکرد شریعتی تخصص او در رشته‌های گوناگون علوم انسانی است. یکی از بازوهای شریعتی در تحلیل، آشنایی او با تاریخ، به‌ویژه تاریخ ادیان است. از نظر او، درک مسیری که اسلام در طول قرن‌ها پیموده و فرازونشیب‌هایی که با آن روبه‌رو شده است، بدون مطالعه تاریخ ممکن نیست. تاریخ تصحیح‌کننده، بیدارکننده و رسواکننده بسیاری از چهره‌هایی است که در چهل مردم درخشانده و آبرودهنده به بسیاری از حقایق است که در تاریکی نادانی خلق، فراموش شده‌اند. بدون تاریخ، چرایی و چیستی بسیاری از رسوم و افکار و راهبردهای محدود به زمانی خاص، پنهان می‌ماند و ممکن است راهبرد دوره‌ای خاص به عقیده راسخ و همیشگی مردم تبدیل شود؛ برای نمونه در روزگاری که شیعه در اقلیت بود، تقیه راهبرد شیعیان برای مبارزه به حساب می‌آمد، اما با گذر زمان و حتی در زمانی که شیعیان در اکثریت بودند، تقیه به نوعی عادت و اصل تبدیل و مبارزه بی‌معنا شد. چنین کژاندیشی‌ها و کژرفتاری‌هایی را فقط به‌وسیله تاریخ می‌توان آشکار و اصلاح کرد، اما بی‌توجهی به تاریخ در میان عالمان دین و توده مردم به‌حدی است که در بسیاری از موقعیت‌ها و زمینه‌ها حقیقت پنهان می‌ماند و جهل گسترش می‌یابد. بی‌توجهی به تاریخ در بین عموم مردم، پیامد ناگوار دیگری هم دارد: تاریخ در جهان‌بینی مردم روزبه‌روز کوچک‌تر می‌شود. عموم مسلمانان نه‌تنها از تاریخ پیش از اسلام چندان آگاه نیستند، بلکه تاریخ اسلام برای آن‌ها به‌جای بعثت پیامبر اسلام (ص) از عاشورا آغاز می‌شود. این بی‌توجهی به تاریخ، پیامدی جز انقطاع تاریخی ندارد و شریعتی آن را یکی از علل انحراف آموزه‌های اسلام و انحطاط مسلمانان می‌داند (شریعتی، ۱۳۶۲: ۲۵).

شریعتی درباره رویکردش به قرآن نیز می‌گوید: «چون رشته تحصیلی من جامعه‌شناسی مذهبی بوده و تناسبی با کارم داشته است، کوشش کرده‌ام که یک نوع جامعه‌شناسی مذهبی بر مبنای اسلام و با اصطلاحات استنباط‌شده و اقتباس‌شده از متن قرآن و کتب اسلامی تدوین کنم» (شریعتی، ۱۳۷۰: ۷۱). براساس این رویکرد، از نظر او رسالت اصلی قرآن، انسان‌سازی و جامعه‌سازی است. از نظر شریعتی قرآن به‌عنوان سند گویای چیستی اسلام، به یک معنا کتابی تاریخی است که دگرگونی‌های انسان و جامعه در طول تاریخ را شرح می‌دهد. رسالت اصلی قرآن که آموزش حکمت و آگاه‌کردن انسان است، بر تاریخ شخصیت‌ها و سرنوشت‌ها و قانون‌های جبری نظام اجتماعی بنا نهاده شده است. پیش از اسلام، تاریخ برای اعراب، همان تعریف و تمجید از سران قبایل در قالب شعر بود، اما پس از کشورگشایی‌های مسلمانان و آشنایی آن‌ها با فرهنگ‌های گوناگون و ایجاد حس کنجکاوی در آن‌ها و آشنایی با خدای نام‌های پهلوی و علاقه‌مند شدن به دانستن سیره پیامبر، اهمیت بیشتری یافت (زرین کوب، ۱۳۴۸: ۸۴)، اما همچنان با تاریخ قرآن متفاوت بود. در قرآن قوانین جبری اجتماعی که شریعتی آن را «سنت» می‌نامد، در قالب داستان‌ها و سرنوشت‌ها بیان شده است. در قرآن، تاریخ منحصر به پادشاهان نیست، بلکه رویکرد قرآن به تاریخ مردم‌گرایانه است و همین رویکرد موجب اهمیت‌یافتن افرادی مانند ابوذر و بلال و سلمان در تاریخ اسلام شد (شریعتی، ۱۳۶۲: ۱۴). از نظر شریعتی، افزون بر تاریخ که مهم‌ترین نمود علوم انسانی در قرآن است، علوم دیگری مانند جامعه‌شناسی نیز در قرآن به چشم می‌خورد. یکی از ابتکارهای قرآن در این زمینه، استفاده از واژه «ناس» است. ناس معنی مفرد ندارد و به کل افراد جامعه اطلاق می‌شود. به‌طور خلاصه، چهار عامل شخصیت، تضاد، سنت و ناس در سرنوشت جوامع مؤثرند، اما از نظر اسلام ناس و سنت مهم‌تر از دو عامل دیگرند؛ زیرا ناس اراده مردم است و سنت، قوانین علمی موجود در جامعه (شریعتی، ۱۳۷۰: ۸۳).

۱-۱-۳. اسلام‌شناسی

هر مکتب دربردارنده هفت بخش است: جهان‌بینی، انسان‌شناسی، فلسفه تاریخ، جامعه‌شناسی، ایدئولوژی، جامعه آرمانی و انسان ایدئال. جهان‌بینی زیربنا است و انسان‌شناسی و فلسفه تاریخ و ایدئولوژی براساس جهان‌بینی شکل می‌گیرند و زمینه‌های شکل‌گیری جامعه آرمانی و انسان ایدئال را فراهم می‌سازند. جهان‌بینی اسلام توحید است و توحید فقط به معنای وحدانیت خدا نیست، بلکه به معنای تلقی همه جهان به‌صورت کل واحد است، نه به‌صورت تقسیم آن به دنیا و آخرت، طبیعت و ماورای طبیعت، ماده و معنی و نیز روح و جسم (شریعتی، ۱۳۵۸: ۲۹).

توحید در مکتب اسلام چهار وجهه دارد: ۱. نگرش به جهان؛ ۲. زیربنای اجتماعی و طبقاتی؛ ۳. بینش و فلسفه تاریخی؛ ۴. زیربنای اخلاق و مسئله ارزش‌ها. در وجهه اول، جهان‌بینی توحیدی در برابر سایر جهان‌بینی‌ها قرار می‌گیرد؛ مانند جهان‌بینی ماتریالیستی، ناتورالیستی، نیهیلیسم، شکاکیت و جهان‌بینی مبتنی بر شرک. در وجهه دوم برخلاف تفکر مارکسیستی که اقتصاد را زیربنای ایدئولوژی می‌داند، زیربنا جهان‌بینی است. جهان‌بینی توحیدی تضاد و تفرقه را نه تنها در عالم، بلکه در اجتماع نیز نمی‌پذیرد؛ بنابراین اختلاف و تضاد طبقاتی و برتری نژادی در جهان‌بینی توحیدی بی‌معنا است. جهان‌بینی توحیدی بینشی به انسان می‌دهد که فقط از یک نفر فرمان ببرد و دل از همه طمع‌ها ببرد و با رهایی از همه بندها خود را تسلیم خدا کند. در مقابل نیز جهان‌بینی شرک قرار دارد. در جامعه‌ای که خدایان سلسله‌مراتب دارند، طبقه‌های اجتماعی نیز براساس سلسله‌مراتب خدایان دسته‌بندی می‌شوند و تضادهای طبقاتی، طبیعی تلقی می‌شود. در وجهه سوم، توحید تاریخی مسیری برای دیدن و ارزیابی و قضاوت تاریخ در اختیار می‌گذارد و بر این مبنا باید مسیر تاریخ و سرگذشت انسان را قضاوت و آینده را پیش‌بینی کرد. در وجهه چهارم، توحید اخلاقی برای انسان تکیه‌گاهی محکم می‌سازد که او را از هر ضعف و تسلیمی آزاد می‌کند. همچنین توحید ارزشی برای هدایت انسان در مسیر شدن، ارزش‌هایی عرضه می‌کند و او را از مسخ‌شدن یا به تعبیر شریعتی «الینه‌شدن» آزاد می‌سازد (شریعتی، ۱۳۷۵: ۱۳۹). حال که هر مکتبی با توجه به جهان‌بینی‌اش، یعنی شرک یا توحید، پاسخ‌های متفاوتی به چیستی انسان و تاریخ و جامعه می‌دهد، باید دید از دیدگاه شریعتی پاسخ اسلام به این پرسش‌ها چیست و نمود توحید اجتماعی و تاریخی و انسانی در اسلام چگونه است.

از نظر شریعتی، تاریخ، علم شناخت چگونگی «شدن» انسان و علل و عوامل تغییر و تحول جامعه است (شریعتی، ۱۳۷۰: ۷۷). تاریخ جریان پیوسته یگانه‌ای است که از آغاز زندگی بشر براساس قانون جبر علی، یعنی قانون علت و معلول حرکت می‌کند، رشد می‌کند، مراحل گوناگون جبری را می‌پیماید و از نقطه‌های معینی که می‌توان پیش‌بینی کرد، می‌گذرد و به سرمنزلی می‌رسد که می‌توان براساس قوانین حرکت تاریخ از پیش تعیین کرد. پاسخ شریعتی به چیستی فلسفه تاریخ اسلام برگرفته از داستان هابیل و قابیل است. تاریخ از نبرد این دو برادر آغاز شد؛ زیرا هابیل نماینده عصر دامداری و دوره اشتراک اولیه پیش از مالکیت بود و قابیل نماینده نظام کشاورزی و مالکیت انحصاری یا فردی. این انتساب ناشی از هدیه‌هایی است که این دو برادر برای قربانی به خدا تقدیم می‌کردند. هابیل شتری سرخ‌مو و قابیل دسته‌ای گندم پوسیده به خداوند هدیه داد. اولی نماینده کمون اولیه و اقتصاد اشتراکی دامداری و دومی نماینده جامعه کشاورزی و انحصار ابزار تولید و نظام ارباب‌رعیتی بود (شریعتی، ۱۳۷۵: ۵۱). تاریخ از نبرد میان این دو طبقه آغاز شد. قابیل برادرش را کشت و طبقه قابیل در طول تاریخ، قدرت را در دست گرفت و هابیل‌ها را به قتل رساند.

از نظر شریعتی سه اصل فلسفه تاریخ و جامعه‌شناسی و انسان‌شناسی شاخه‌هایی منشعب از جهان‌بینی و پایه‌های ایدئولوژی‌اند. ایدئولوژی «بینش و آگاهی ویژه‌ای است که انسان به خود، جایگاه طبقاتی، پایگاه اجتماعی، وضع ملی، تأثیر جهانی و تاریخ خود و گروه اجتماعی که به آن وابسته است، دارد و آن را توجیه می‌کند و براساس آن، مسئولیت‌ها و راه‌حل‌ها و جهت‌ها و آرمان‌های خاص پیدا می‌کند و در نتیجه، به اخلاق، رفتار و سیستم ارزش‌های ویژه‌ای باورمند می‌شود. ایدئولوژی همه ابعاد حیات بشری را تفسیر می‌کند و به چگونگی، چه می‌کنی و چه باید کرد، پاسخ می‌دهد» (شریعتی، ۱۳۷۵: ۲۸)؛ بنابراین، ایدئولوژی سه مرحله دارد: ۱. نوع تلقی از جهان؛ ۲. نوع ارزیابی از پیرامون و اجتماع؛ ۳. نقد و ارائه راه‌حل. اما ایدئولوژی اسلام چیست و اسلام چه راهکاری برای حل مسائل اجتماعی در اختیار ما می‌گذارد؟ برای پاسخ‌دادن به این پرسش‌ها باید شناختی تحلیلی و مقایسه‌ای از پنج اصل اسلام به‌دست آوریم: ۱. الله؛ ۲. قرآن؛ ۳. حضرت محمد (ص)؛ ۴. صحابه نمونه؛ ۵. مدینه (شریعتی، ۱۳۷۵: ۷۱).

۳-۱-۲. عناصر اسلام

اصول مکتب از دیدگاه شریعتی، پاسخ به پرسش‌های بنیادینی است که هر مکتبی باید به آن‌ها پاسخ دهد. این اصول عبارت‌اند از: جهان‌بینی، انسان‌شناسی، فلسفه تاریخ، جامعه‌شناسی، ایدئولوژی، انسان ایدئال و جامعه ایدئال. این اصول در ادیان، تعیین‌کننده چهار اصل دیگر هم هستند که از نظر شریعتی برای شناخت ایدئولوژی هر دینی باید به آن‌ها توجه کرد: ۱. خدا یا معبود؛ ۲. کتاب؛ ۳. پیامبر؛ ۴. افراد تربیت‌یافته

آن مکتب. برای نمونه، به منظور شناخت دین یهود به ترتیب باید یهوه، حضرت موسی (ع)، تورات و هارون را بشناسیم و برای شناخت اسلام باید به درستی الله، حضرت محمد (ص)، قرآن و اصحاب برجسته، مانند ابوذر و سلمان و حضرت علی (ع) را درک کنیم.

۱. خدا یا معبود: الله یعنی یکتایی معبود و خالق، یعنی وحدانیت بین همه عالم و هماهنگی میان خدا و انسان و طبیعت. الله تجلی جهان بینی توحیدی و به معنی تسلیم در برابر قدرتی یگانه و ستیز با قدرت های دیگر است. اعتقاد به یکتایی خدا و تسلیم در برابر او ترس و جهل و نفع را از بین می برد و شجاعت و آگاهی را به جای آن ها می نشاند. در اسلام رابطه بنده و الله بی واسطه است و واسطه گری در این ارتباط، بسیار مذموم است؛

۲. کتاب: قرآن کتابی است برای هدایت و انسان سازی و به همین دلیل شریعتی بر جنبه علوم انسانی آن بسیار تأکید می کند. این کتاب آسمانی در طول تاریخ از انحراف در امان مانده، اما دچار آسیب های فراوانی شده است. یکی از این آسیب ها دوری مردم از قرآن و منزوی شدن آن است. قرآن کتابی است برای مردم و آموختن شیوه درست زندگی به آن ها، اما برخی از علما، تفسیر قرآن را از اختیارات خود دانسته و مردم را از تفکر در قرآن ترسانده اند. آسیب دیگر، تفسیر به رأی است در مقابل تفسیر به عقل. مذاهب اسلام و حتی گروه های اسلام ستیز برای فهم واقعیت اسلام به قرآن مراجعه نمی کنند، بلکه هدف آن ها تأییدیه گرفتن از قرآن برای اعتقاداتشان است و قرآن که راهی است برای تکامل، به راهی برای اثبات خود و قدرت طلبی تبدیل شده است (شریعتی، ۱۳۷۵: ۲۳)؛

۳. پیامبر: در اسلام شخصیت پیامبر نقشی سازنده در تحول و جهش تمدن اسلام ایفا کرده است. پیامبر اسلام پیش از بعثت از نعمتی بزرگ برخوردار بود که زمینه برگزیده شدن او را فراهم آورد. هر فردی در فرایند جامعه پذیری از اطرافیان، به ویژه پدر و مادرش، به شدت تأثیر می پذیرد. این تأثیر پذیری موجب می شود اندیشه فرد ناب و خالص نباشد و به مسیری که اطرافیان جهت می دهند، سوق پیدا کند. حضرت محمد (ص) با ازدست دادن پدر و مادرش در کودکی، به ظاهر نعمتی بزرگ را از دست داد و ضربه ای جبران ناپذیر متحمل شد، اما نعمت بزرگتری به دست آورد که با زندگی در بیابان و دوری از شهر این موهبت تکمیل شد؛ بنابراین در دوران شکل گیری تفکر و شخصیت، وجودی خالص و زلال یافت که اگر زندگی اش به گونه دیگری بود از آن محروم بود (شریعتی، ۱۳۷۰: ۱۰۰)؛

۴. افراد تربیت یافته: پس از پیامبر شخصیت های برجسته تربیت شده در مکتب اسلام معرف این دین اند. از نظر شریعتی حضرت علی (ع) و ابوذر برجسته ترین افراد در این زمینه بودند؛ زیرا آن ها هنگامی به اسلام روی آوردند که از هرگونه اندیشه دیگر و تأثیر ادیان و آیین های زمان خود دور بودند و به همین دلیل باید این افراد را تجلی اسلام ناب دانست. ابوذر و حلاج و ابوعلی سینا نماینده سه تیپ مسلمان بودند که دگرگونی های اسلام در طول تاریخ را نشان می دهند. ابوذر تربیت یافته اسلام خالص، حلاج تربیت یافته تصوف اسلامی و ابوعلی سینا تربیت یافته فلسفه اسلامی است (شریعتی، ۱۳۷۴: ۲۳)؛

۵. مدینه: در اسلام افزون بر چهار اصل پیشین باید مدینه را نیز بشناسیم. پیامبر در زمان حیات خود مدینه ای ساخت که نماد جامعه اسلامی بود و وحدت و مبارزه از ویژگی های بارز آن به شمار می رفت. شناخت مدینه فاضله پیامبر، راهنمایی برای شناخت بینش اجتماعی و فلسفه سیاسی اسلام است. مدینه پیامبر نمونه ای کوچک از اجتماع مسلمانان است که شکل طبقات، گروه ها، روابط فردی و جمعی، بنیادهای اجتماعی و حقوقی و همچنین نقش عقیده، مذهب و حکومت در جامعه و رابطه حکومت و مردم و نیز رابطه سیاست و دین و اقتصاد را بیان می کند (شریعتی، ۱۳۶۸: ۴۱۷).

۳-۱-۳. علل انحطاط مسلمانان

شریعتی در علت یابی انحطاط مسلمانان به انحراف از اسلام راستین اشاره می کند، اما انحراف از چه مسیری و از چه زمانی؟ در اینجا مفاهیم «حرکت» یا «نهضت» و «نظام» اهمیت ویژه ای می یابد. حرکت با شعارهای ایدئال، پیروان خویش را پیش می برد تا به هدف برسد و پس از رسیدن به هدف و رسیدن به اوج قدرت، به دلیل کنار رفتن موانع، حالت انقلابی خود را از دست می دهد و برای حفظ خود و سرکوب منتقدانش تلاش می کند. در این حالت، حرکت یا نهضت به نظام تبدیل می شود و دیگر نقد و مبارزه و تغییر در آن جایی ندارد؛ برای نمونه، مذهب زرتشت در دوره اشکانیان به قدرت دسترسی نداشت و ایمان زرتشتی بدون مقاومت در میان مردم نفوذ می کرد، اما در دوره ساسانیان که روحانیان

زرتشتی در رأس قدرت قرار گرفتند و دین و سیاست و اقتصاد درهم آمیخت، ایمان از بین رفت و به قدرت تبدیل شد. در این دوران، مانی و مزدک و مسیحیت و درنهایت، اسلام در برابر زرتشت قیام کردند و مردم خسته از مذهب سیاسی شده، با آغوشی باز اسلام را پذیرفتند. شریعتی دو دوره مجزا را برای تشیع برمی‌شمرد: دوره نهضت، پیش از صفویه و دوره نظام که از زمان صفویه آغاز شده است. تا پیش از به حکومت رسیدن صفویه، شیعیان در اقلیت بودند و اجازه اظهار عقیده نداشتند. در این دوران، وجدان شیعیان به شدت خدشه دار شد و نفرتی عمیق در وجودشان شعله کشید. صفویه با زیرکی تمام و با آگاهی از این وجدان مذهبی زخم خورده و همچنین هویت ملی سرکوب شده، حکومت خود را بر دو اصل بنیان نهادند: مذهب تشیع و ملیت ایرانی. حکومت صفویه ابتدا نهضتی بود برای حق خواهی شیعه، اما پس از به قدرت رسیدن، به نظام تبدیل شد (شریعتی، ۱۳۷۷: ۳۷).

۱-۳-۱. تبدیل اسلام ایدئولوژیک به اسلام فرهنگ

ایدئولوژی پاسخگو و تفسیرکننده همه ابعاد حیات انسان است و به انسان می‌گوید چه باید کرد. دغدغه اصلی شریعتی احیای اسلام ایدئولوژیک است: «آنچه من آرزو دارم و در جست‌وجوی آنم، بازگشت به اسلام به عنوان ایدئولوژی است و آنچه هم اکنون میان عوام و علما و مجامع مذهبی جدی است، اسلام به عنوان یک فرهنگ است. اسلام فرهنگ به معنی مجموعه علوم مسلمین در طول تاریخ تمدن اسلامی است که شامل اندوخته‌های ذهنی، فلسفی، کلامی، لغوی و تفسیری است که در مجموع، معارف اسلامی را می‌سازد و رشته‌های مخصوص دارد و راهش پرورش شاگرد و متخصص در این زمینه است. اما اسلام ایدئولوژیک به معنی تخصص فنی و علمی نیست، بلکه احساس مکتب به عنوان نوعی ایمان و عقیده است، نه مجموعه‌ای از علوم. اسلام، حرکت انسانی و تاریخی و فکری است، نه انباشته‌ای از اطلاعات. درنهایت، اسلام ایدئولوژیک، اسلام در ذهن روشنفکر است، نه اسلام به عنوان علوم قدیمه مذهبی در ذهن یک عالم» (شریعتی، ۱۳۷۵: ۷۱).

۱-۳-۲. تبدیل مذهب به هدف

مذهب راهی است که ما را از لجن به خدا می‌رساند، اما در ایران مذهب هدف است، نه راه. تبدیل شدن مذهب به هدف به این می‌ماند که مردم جاده‌ای را که به مقصدی منتهی می‌شود، به عنوان مقصد برگزینند؛ برای نمونه در تشیع، مفهوم امام که باید راهی باشد برای رسیدن به مقصدی عالی، به هدفی برای پرستش تبدیل شده یا نماز که راه بندگی است، به محل اختلاف درباره حرکات و الفاظ و لهجه تبدیل شده است (شریعتی، ۱۳۷۵: ۴۷). اگر مذهبی زمینه پیشرفت مسلمانان را فراهم کرده، به این دلیل است که مسلمانان در آن نمانده‌اند و از آن عبور کرده‌اند و به مقصد عالی اسلام رسیده‌اند. همچنین غیرمسلمانان ثابت کرده‌اند حرکت در مسیری اشتباه اما با تمرکز بر هدف، سودمندتر از سکون در مسیری درست است. یکی از پیامدهای جبران‌ناپذیر درج‌ازدن در مسیر و دل‌بستن به راه، بی‌تفکری و جهل و خرافه است. جامعه برای پیشرفت، هم‌زمان به فکر و ایمان نیاز دارد. جامعه کنونی ما ایمان دارد، اما از تفکر بی‌بهره است و ایمان بدون فکر هم سرانجامی جز تعصب و جهل و خرافه ندارد (شریعتی، ۱۳۶۱: ۶). مصرف کالاهای فکری اقلیتی خاص و فراموش کردن هدف مذهب، پیش‌زمینه‌های انحراف از اسلام راستین بوده است؛ زیرا بی‌فکری بزرگ‌ترین آفت هر اندیشه و مکتبی است.

۱-۳-۳. انقطاع تاریخی

بسیاری از تمدن‌های برجسته جهان که در فرهنگ و علم سرآمد بودند، امروزه افزون بر اینکه عزت و اقتدار و بخشی از قلمرو پیشین خود را از دست داده‌اند، با نابسامانی‌های اقتصادی و فرهنگی و سیاسی بسیاری هم دست‌وپنجه نرم می‌کنند. یکی از دلایل اصلی این انحطاط، انقطاع تاریخی در این تمدن‌ها است و این خطری است که بشر همیشه با آن دست‌به‌گریبان است. جوامع همواره جنگ‌ها، پیروزی‌ها، شکست‌ها، ویرانی‌ها و انقلاب‌ها را فراموش می‌کنند و این فراموشی نتیجه‌ای جز جاهلیت ندارد. هر ملتی که به قله می‌رسد، اگر دچار قطع تاریخی شود، دوباره به دامنه بازمی‌گردد و باید راه خود را از جاهلیت بیاغازد. برای نمونه، در قرن دوم و سوم، مسلمانان، بی‌سوادی را در آندلس که بخشی از قلمروهای تمدن اسلامی بود، ریشه‌کن کردند، اما پس از مدتی تمدن اسلامی به وضعیتی دچار شد که در مرکز این تمدن فقط ۴۸ زن باسواد بودند و عده‌ای مدام در جامعه می‌گفتند پیامبر فرموده است: «به زنان فقط دو چیز بیاموزید: نخ‌ریسی و سوره نور.»

در حالی چنین آموزه‌ای را به پیامبر نسبت می‌دادند که در زمان پیامبر که بین یازده تا هفده نفر در آن منطقه باسواد بودند، دو تن از همسران پیامبر هم در این جمع اندک بودند (شریعتی، ۱۳۷۵: ۳۲۲). ملت ایران نیز هم‌اکنون به دلیل انقطاع تاریخی و فراموشی داشته‌های مذهبی و فرهنگی و علمی گذشته خود، احساس فقر می‌کند و برای غنی شدن، به جای بازگشت به داشته‌های خود به فرهنگ بیگانه چنگ می‌اندازد تا شاید از جهل خودساخته رهایی یابد.

۳-۱-۳. کاهش یکپارچگی

در طول تاریخ، مذهب، نژاد، مرز و طبیعت موجب تفرقه بشر شده است. اسلام در قرن‌های اول ظهورش رابطه‌ای گسترده و تسامح‌گرایانه با مذاهب و ملل گوناگون داشت و از تعصب و تنگ‌نظری به دور بود. از سوی دیگر، هدف و مفاهیم اسلام یکپارچه و یکسو بود، اما با گذشت زمان از سویی ارتباط اسلام با دنیا ستیزه‌جویانه و متعصبانه شد و از سوی دیگر در هدف اصلی اسلام اختلاف به وجود آمد. به این معنا که وحدت رسالت قرآن از میان رفت و با تأکید بر جزئیات، افزون بر خارج شدن عده‌ای از محدوده اسلام و ایجاد اختلاف میان مفسران و مذاهب گوناگون اسلامی، پیام اسلام نیز دچار چندگانگی شد (شریعتی، ۱۳۷۵: ۳۲۲). به تعبیر زرین کوب، رنسانس از زمانی آغاز شد که تعصب در کلیسا از بین رفت و اسلام زمانی قدم در راه انحطاط نهاد که دچار تعصب شد و رابطه‌اش را با خارج قطع کرد و در درون، دچار تجزیه‌طلبی شد (زرین کوب، ۱۳۴۸: ۲۳).

۳-۱-۵. بی‌اعتنایی به زمانه

«إِنَّ اللَّهَ لَا يَغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يَغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ» (رعد، ۱۱): خداوند هیچ جامعه‌ای را تغییر نمی‌دهد؛ مگر به اراده خودشان. یکی از دلایل اصلی دگرگون‌نشدن جامعه اسلامی همگام‌نبودن مسلمانان با زمانه خودشان است. حقیقت ثابت و تغییرناپذیر اسلام در هر دوره‌ای باید متناسب با ویژگی‌های سیاسی و اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی و همچنین نیازهای مردم آن زمانه هماهنگ شود. اگر ظرف، متناسب با نیازهای جامعه نو نشود، خود این ظرف رنگ‌وبوی تقدس می‌گیرد و پس از مدتی به سختی می‌توان آن را دگرگون ساخت. اما خطر بزرگ‌تر این است که به دلیل همراهی معنی و واقعیت جاوید با ظرفی کهنه‌شدنی، با گذشت چند نسل تفاوت میان محتوا و ظرف از بین رود و ایمان با زبان یکی شود (شریعتی، ۱۳۶۲: ۵۶). اولین پیامد جاماندن محتوا از زبان، تبدیل شدن مذهب به سنت است و در مذهب سنتی فکر و عمل جایگاهی ندارد. پیامد دوم این ناهماهنگی، بیشتر گریبان جوانان را می‌گیرد. به دلیل مطابق نبودن محتوای اسلام با نیازها و ویژگی‌های زمانه، گروهی گمان می‌کنند محتوا و ظرف یکسان‌اند و از اسلام دل‌زده می‌شوند؛ زیرا این دین را پاسخگوی پرسش‌ها و برطرف‌کننده نیازهای خود نمی‌بینند. توجه به زمان در اسلام‌شناسی نیز اهمیت ویژه‌ای دارد. برای شناخت هر مکتب به جای شناخت آن با معیارهای امروز، باید آن را با معیارهای زمانه خود سنجید.

۳-۱-۶. انحراف آموزه‌های اسلام

نمود عینی انحراف را که زائیده پنج عامل پیشین است، در انحراف مفاهیم و آموزه‌های اسلام می‌توان مشاهده کرد. تمایز اسلام منحرف‌شده با اسلام راستین در عمل مسلمانان رخ می‌نمایاند. شریعتی در سراسر آثارش به انحراف مفاهیم اشاره می‌کند، اما در کتاب تشیع علوی و تشیع صفوی با تمرکز بر تشیع به صورت منسجم به این مبحث می‌پردازد. در بیان شریعتی، تشیع علوی به معنی اسلام راستین و تشیع صفوی به معنی اسلام منحرف‌شده است. تشیع سه رکن دارد: ۱. مسئله ذهنی؛ ۲. مسئله بیانی؛ و ۳. مسئله عملی. به اعتقاد عموم مردم کسی که با قلب و زبانش به اسلام اقرار کند، مؤمن است و کسی که به روح و معاد باور ندارد، کافر. اما برای مسلمان شدن و شیعه‌بودن پیروی از این سه اصل ضروری است. تشیع صفوی با پیوند حکومت و ملیت و تصوف در راه دوری از پیوند سه اصل تشیع گام برداشت (شریعتی، ۱۳۶۲: ۱۵۵). شیعه صفوی به دو رکن ذهنی و بیانی پایبند است، اما به دلیل انحراف مفاهیم، پای عملش می‌لنگد. شریعتی دوگانه‌هایی را برای تشیع علوی و صفوی بیان می‌کند که برای فهم منظور او از تفاوت این دو نوع تشیع بسیار راهگشاست:

۱. وصایت: در تشیع علوی، وصیت حکومت پیامبر براساس لیاقت و علم و تقواست، اما در تشیع صفوی وصیت پیامبر بر مبنای قرابت خانوادگی است؛

۲. **امامت:** امام در تشیع علوی تجسمی است عینی برای هدایت انسان، اما در تشیع صفوی تجسمی است ذهنی که تا حد خدا مقام او را بالا می‌برند و تنها کارکردش طلب شفاعت است؛
۳. **عصمت:** در تشیع علوی عصمت یعنی دوری اکتسابی از خطا و گناه و نیز معیاری است برای مبارزه با ظلم و فساد، اما در تشیع صفوی عصمت به معنی دوری انتسابی از خطا و گناه براساس نوعی ویژگی ذاتی ویژه است که برای غیر از ائمه دست‌نیافتنی تلقی می‌شود و بدترین پیامد چنین نگاهی، ناکارآمدی الگوسازی از ائمه است؛
۴. **ولایت:** در تشیع علوی، ولایت دعوت به حقانیت اسلام همراه با آزادی و حق انتخاب است، اما در تشیع صفوی ولایت یعنی تحمیل اسلام بدون در نظر گرفتن حق آزادی و تلاش برای کشورگشایی؛
۵. **شفاعت:** در تشیع علوی شفاعت راهی است برای کسب شایستگی نجات‌یافتن، اما در تشیع صفوی شفاعت راه فراری است از پیامدهای اعمال و توسل به خاک و ضریح و اشک به جای کسب شایستگی؛
۶. **اجتهاد:** اجتهاد پایه علمی تشیع علوی و راهی برای نوآوری و تفکر برای تکامل دین است که در تشیع صفوی به شدت محدود می‌شود و نتیجه‌ای جز رکود و جمود و نیز رد و طرد اندیشه نو ندارد؛
۷. **تقلید:** در تشیع علوی تقلید رابطه‌ای است منطقی و علمی بین مقلد و مرجع در مسائل فنی، اما در تشیع صفوی، تقلید پیروی کورکورانه مقلد از مرجع است؛
۸. **عدل:** در تشیع علوی عدل مبنای تلاش برای برقراری عدالت در جامعه است، اما در تشیع صفوی عدالت به پاداش و جزای اخروی محدود است؛
۹. **دعا:** در تشیع علوی دعا متنی است آگاهی‌بخش برای معراج روح، اما در تشیع صفوی جایگزین تلاش و راهی برای خاطرجمعی و امیدواری داشتن است؛
۱۰. **انتظار:** در تشیع علوی انتظار به معنی تلاش برای اصلاح و مبارزه است و در تشیع صفوی بهانه‌ای است برای تسلیم‌شدن در برابر فساد با هدف زمینه‌سازی ظهور (شریعتی، ۱۳۷۷: ۲۵۸-۲۶۱).

۲-۳. راه برون‌رفت از انحطاط

بازگشت به گذشته تنها راه برون‌رفت از انحطاطی است که گریبان مسلمانان را گرفته است: «ما برای شناخت خود باید به سرچشمه‌های قدیمیان رو کنیم، اما نه به عنوان تحقیق مستشرقانه و فاضلانه و متکلمانه، بلکه باید به عنوان روشنفکر به سراغ گذشته برویم تا گذشته را صمیمانه بشناسیم، عناصر گران‌بهای را که در لای و لجن تاریخ فرورفته و گم شده است، صید کنیم و در عصر خودش مطرح کنیم» (شریعتی، ۱۳۷۵: ۱۹۶). بازگشت به گذشته به معنای تحجر نیست، بلکه به معنای استخراج سرمایه‌های فرهنگی و معنوی فراموش‌شده اسلام است و اهداف و ویژگی‌های مشخصی دارد:

۱. **شناخت اسلام:** لازمه شناخت اسلام بررسی‌های همه‌جانبه اسلام است. شریعتی در کتاب چه باید کرد؟ در راستای معرفی فعالیت‌های مؤسسه ارشاد درباره کانونی متشکل از گروه‌های پژوهشی سخن می‌گوید که پژوهشگران و متخصصان رشته‌های گوناگون در آن فعالیت می‌کنند و هدف آن‌ها شناخت همه‌جانبه اسلام است. این گروه‌های تخصصی عبارت‌اند از: ۱. گروه اسلام‌شناسی؛ ۲. گروه فلسفه تاریخ و تاریخ اسلام؛ ۳. گروه فرهنگ و علوم انسانی؛ ۴. گروه علوم اجتماعی؛ ۵. گروه کشورهای اسلامی؛ ۶. گروه ادبیات و هنر (شریعتی، ۱۳۶۸: ۴۰۶).

۲. **رجوع به منابع فرهنگی و معنوی گذشته:** بسیاری از جوامعی که امروزه با فقر دست‌وپنجه نرم می‌کنند و از عقب‌ماندگی و جهل رنج می‌برند، از سرمایه‌های فرهنگی گران‌مایه‌ای برخوردارند که در گذشته دفن شده‌اند. فراموشی این منابع افزون بر آفات خانمان‌سوز فقر

فرهنگی، بالای خانمان برانداز فقر اقتصادی را هم در پی دارد و بازگشت و استفاده از این منابع بهره‌بردن از سرمایه‌هایی است که پیشینیان برای ما پس‌انداز کرده‌اند (شریعتی، ۱۳۶۸: ۲۹۷)؛

۳. همراهِ سازی اسلام با زمانه: یکی از زمینه‌های اصلی انحطاط مسلمانان چشم‌پوشیدن از زمانه است؛ بنابراین مسلمانان، به‌ویژه علما و روشنفکران، در گام نخست باید اسلام را با توجه به موقعیت اجتماعی و فرهنگی زمان ظهورش بشناسند و در گام بعد، مذهب را متناسب با نیازها و ویژگی‌های زمانه خود، جامه نو بپوشانند. اصلاح مذهب یعنی نابودکردن عبث‌ها و زنده‌کردن یا زنده نگه‌داشتن روح و هدف اصلی آن (شریعتی، ۱۳۶۱: ۹۱). در گام سوم نیز روشنفکران که پل ارتباطی حقیقت به جامعه هستند، باید همه امکانات روز، مانند فناوری‌های اطلاعاتی و رسانه‌ای و انواع گوناگون هنرها را به کار گیرند تا حقیقت را به گوش و جان مردم بنشانند؛

۴. انتقال حقیقت به مردم: روشنفکران مسئول اصلی انتقال حقیقت به مردم‌اند. روشنفکر باید بتواند حقیقت را به زبانی گیرا و گویا بیان کند و پیام‌آور آگاهی باشد. روشنفکران ما در جزیره‌ای متروک روزگار می‌گذرانند که مردم فقط می‌توانند آن را از دور ببینند و دستی برای آن‌ها تکان بدهند. چنین فاصله‌ای زائیده تحلیل‌های ناهمخوان روشنفکران با نیازهای مردم است و به همین دلیل هم مردم گمان می‌کنند او تحصیل‌کرده‌ای غرب‌زده است و فرسنگ‌ها با آن‌ها فاصله دارد. در نتیجه روشنفکران در اولین گام باید میان خود و مردم پلی بزنند تا شناخت و ارتباطی دوسویه شکل بگیرد تا در گام بعد بتوانند پل ارتباطی بین مردم و حقیقت باشند (شریعتی، ۱۳۶۸: ۲۵۴)؛

۵. انقلاب دائمی براساس سه اصل اجتهاد، امر به معروف و نهی از منکر و نیز مهاجرت درونی و بیرونی: براساس جبر تاریخی صعود دائمی امکان‌ناپذیر است و گاهی فرهنگ‌ها در سرایشی می‌افتند. جامعه در حال زوال به انقلاب‌های پیاپی نیاز دارد تا بتواند زنده بماند و اجتهاد یکی از راه‌های انقلاب دائمی است. اجتهاد یعنی کوششی آزاد و همه‌جانبه برای شناخت اسلام. اجتهاد، تحول‌خواه و مترقی است و راه درمان رکود و انجماد اسلام در هر زمانه‌ای؛ زیرا به جای عقب‌ماندن از زمان، زمان را با خود پیش می‌برد (شریعتی، ۱۳۶۸: ۳۹۵). امر به معروف و نهی از منکر که نوعی انقلاب دائمی به حساب می‌آید، در اسلام راهی است برای حضور فعالانه همه مردم. امر به معروف و نهی از منکر به گونه‌ای که هدف قیام امام حسین (ع) بود، برای پیشبرد هر جامعه‌ای ضروری است. مهاجرت یکی دیگر از راه‌های انقلاب دائمی است که دو صورت درونی و بیرونی دارد. مهاجرت درونی یعنی رهایی از آنچه هستیم به آنچه باید باشیم و حرکتی فردی و درونی است برای رسیدن به تکامل. صورت بیرونی مهاجرت حرکتی فردی یا گروهی است برای حفظ ایمان و مهیاکردن موقعیت مبارزه و ترویج حق. پیامبر اسلام (ص) به همین منظور از مکه به مدینه مهاجرت کرد و بیشترین دستاوردهای اسلام نیز در مدینه به ارمغان آمد و هر فرد و جامعه‌ای برای حفظ ایمان و برای مهیا ساختن موقعیت مبارزه و ترویج حق باید مهاجرت کند؛ بنابراین، اهمیت اجتهاد در زمینه ایدئولوژی است، اهمیت امر به معروف و نهی از منکر در اصلاح روابط اجتماعی و اهمیت مهاجرت در تعیین سرنوشت قومی و ملی است (شریعتی، ۱۳۶۲: ۶۵).

عبور از مسیر بازگشت مستلزم همراهی روشنفکران است. مردم در برداشت نادرست از اسلام مسئولیتی ندارند؛ زیرا مسئولیت آگاهی‌رسانی و دفاع از حق و مبارزه با باطل بر عهده روشنفکر و عالم است. روشنفکر به وضعیت جامعه خود متناسب با زمان و مکانی که در آن زندگی می‌کند، آگاهی دارد، ناهنجاری‌ها و عقب‌ماندگی‌ها را می‌شناسد و با تلاش برای فهم این نابسامانی‌ها حقایق را برای مردم بیان می‌کند (شریعتی، ۱۳۶۸: ۲۵۵). در این تعریف از روشنفکر، روشنفکری هیچ ارتباط مستقیم یا معکوسی با میزان و نوع تحصیلات و شغل ندارد. فردی بی‌سواد یا عالمی دینی هم در صورت مسئولیت‌پذیری آگاهانه در برابر ناهنجاری‌های جامعه، روشنفکر است و باید رسالت روشنفکرانه‌اش را به انجام رساند. البته شریعتی مبتنی بر رسالتی که برای روشنفکران جامعه در نظر داشت، تقدهایی هم به عملکرد آن‌ها مطرح می‌کند:

۱. نشناختن اسلام: در دوران معاصر الگویی طرح کرده‌اند که براساس آن، روشنفکر باید دور از مذهب و مذهبی‌ها باشد. در جامعه‌ای مانند ایران که مذهب پیوندی ناگسستنی با فرهنگ مردم دارد، دوری روشنفکر از آن پیامدی جز شناخت ناکافی و اشتباه و بیان راهکارهای نامناسب برای حل مشکلات جامعه ندارد. این الگو سبب جدایی مردم و روشنفکر می‌شود؛ زیرا هر گروه به عقیده خود پایبندتر می‌شوند و

فهم مشترک و فرصت پیوند برای اصلاح از دست می‌رود. روشنفکر جامعه اسلامی جدا از عقیده و ایمان شخصی باید اسلام‌شناس باشد و بداند انحطاط امروز مسلمانان برآمده از مذهب نیست؛ بلکه برآمده از فهم نادرست عموم مردم از مذهب است (شریعتی، ۱۳۶۸: ۲۸۶)؛

۲. بی‌توجهی به زمانه: روشنفکران ایرانی برای اصلاح و تغییر، چشم به روشنفکران قرن بیست و یکم اروپا دوخته‌اند. ما از نظر تاریخ تقویمی در قرن بیست و یکم زندگی می‌کنیم، اما جوامع مختلف از نظر فرهنگی و اجتماعی و سیاسی در قرن‌های گوناگون زندگی می‌کنند. در حال حاضر، برخی از جوامع هنوز وارد تاریخ نشده‌اند. برخی در قرون وسطی زندگی می‌کنند و برخی در قرن نهم. روشنفکر ایرانی باید قرن ایران را بیابد و سپس به روشنفکران قرن مشابه خود در اروپا نظر افکند. وضعیت کنونی ما شبیه قرن سیزدهم و چهاردهم، یعنی اواخر قرون وسطی و اوایل قرون جدید است (شریعتی، ۱۳۳۶: ۱۶۷). رجوع به روشنفکران غرب به معنای تقلید کورکورانه از آن‌ها نیست که به فراموشی اصل خویش بینجامد. روشنفکر ایرانی باید شناختی مستشرقانه از جامعه خود به دست آورد، غرب و اندیشه‌های آن و مسیر پیشرفت آن را به خوبی بشناسد و سپس به تقلیدی آگاهانه دست بزند؛

۳. شناخت نادرست تیپ فرهنگی جامعه: تیپ فرهنگی هر جامعه‌ای متفاوت است؛ برای نمونه، تیپ فرهنگی یونان، فلسفی است و رم، فرهنگی هنری و نظامی، چین صوفیانه و هند روحانی. روشنفکر جامعه اسلامی باید بداند تاریخ حوادث و زیربنای اخلاقی و فرهنگی جامعه‌اش اسلام است و تیپ فرهنگی جامعه او مذهبی و اسلامی. برخی از روشنفکران تیپ فرهنگی جامعه را نمی‌شناسند و در جوی غیر از جو جامعه خود زندگی می‌کنند.

شریعتی در مسئولیت‌بخشی برای خروج از انحطاط، روحانیان را نه عامل پیش‌رونده که عامل بازدارنده می‌داند. او به شدت به روحانیان می‌تازد و «آخوندیسم» را یکی از عوامل مسخ دین و رواج عوام‌زدگی می‌داند (شریعتی، ۱۳۷۴: ۴۰). در ذکر این انتقاد باید توجه کرد که شریعتی میان روحانی و عالم دینی تمایز قائل می‌شود. عالم دینی فرد باسواد و متخصصی است در زمینه دین که رابطه‌اش با دیگران آگاهی‌بخش و مانند رابطه روشنفکر و مردم است، اما روحانی اصطلاحی مسیحی است که تیپ آن تیپ برهمنان و مغان و موبدان در مذاهب دیگر است. این مقام‌ها یا ذاتی بوده‌اند یا موروثی که شایستگی آن‌ها بر مبنای تخصص و علم و تقوا نبوده است. رابطه روحانی با مردم نه به صورت «تعلیم»، بلکه «ارادت» و نه «تقلید فنی»، بلکه «تقلید فکری» است (شریعتی، ۱۳۳۶: ۱۹۵). عالم دینی حاضر به حضور در دستگاه قدرت و هم‌نشینی با پادشاه نیست، اما روحانیان طبقه‌ای رسمی را تشکیل داده‌اند که همراه همیشگی قدرت و سیاست بوده‌اند. رسمی‌شدن مقام آن‌ها و حضورشان در دستگاه حکومت پیامدی جز اختناق و جمود فکری ندارد؛ زیرا کسانی که پیش از این، وظیفه اصلی‌شان همراهی با مردم و مبارزه با ستم و ترویج آگاهی بوده است، اکنون برای حفظ قدرت باید با اجتهاد و ظلم‌ستیزی مبارزه و آن‌ها را سرکوب کنند.

۴. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

شاید دوران طلایی اسلام هم‌زمان با حضور پیامبر اسلام و استقرار حیات دینی در اجتماع مسلمانان بوده است، اما تمدن اسلامی سال‌ها پس از وفات پیامبر به دلیل برقراری ارتباط با ملل و فرهنگ‌های گوناگون به بار نشست. تعامل با دیگر ملت‌ها موجب شد اسلام به مرتبه‌ای از عظمت برسد که تا قرن‌ها بتواند یک‌ه‌تاز فرهنگ و تمدن بشر باشد. اما تمدن اسلام نیز مانند بسیاری از تمدن‌های عظیم دیگر به دلایل گوناگون درونی و بیرونی در مسیر انحطاط قرار گرفت. انحطاط اسلام و نابسامانی‌های اجتماع مسلمانان در دهه‌های اخیر موضوع بررسی متفکران بسیاری بوده است. علی شریعتی از اندیشمندانی است که با تأکید بر عوامل درونی به بررسی انحطاط اسلام پرداخته است. هرچند شریعتی برای عوامل بیرونی مانند استعمار نیز اهمیت بسیار قائل بود، تأکیدش بر عوامل درونی بود: «من معتقدم علت اصلی همه حوادث مثبت و منفی در تاریخ یا اجتماع را باید در درون جست؛ زیرا بیان هیچ عامل خارجی‌ای بدون در نظر گرفتن عوامل درونی نمی‌تواند در تغییر سرگذشت و سرنوشت جامعه‌ای علت شود. به این دلیل است که معتمد ایران نه از اسکندر و نه از عرب، بلکه از هخامنشیان و ساسانیان و دستگاه موبدان شکست خورد و علت زوال تمدن و حیات اجتماعی ایران اسلامی قرن هفتم را نه در یورش مغول، بلکه باید در انحطاط بینش اسلامی و رواج تعصب مذهبی و زوال حس ملیت ایرانی و رکود و انحراف روح اسلامی جست» (شریعتی، ۱۳۷۲: ۵۹).

شریعتی در اولین گام برای بررسی علل انحطاط به شناخت و معرفی اسلام راستین می‌پردازد. او افزون بر تغذیه از تفکر مذهبی و سنتی با مکتب‌های فلسفی و اجتماعی غربی نیز آشنایی داشت و رهیافت او به دین متأثر از برخی از مکتب‌های فکری جامعه‌شناسی معاصر است (بروجردی، ۱۳۷۷: ۱۶۳). شریعتی برای شناخت اسلام به بررسی همه‌جانبه اسلام پرداخت و از آنجا که به اعتقادش رسالت قرآن انسان‌سازی و جامعه‌سازی است، تلاش کرد وجوه انسانی و اجتماعی قرآن را زنده کند. او که با تاریخ و محتوای سایر ادیان نیز آشنایی داشت، در مسیر شناخت اسلام از روش مقایسه بهره برد. او برای شناخت ادیان، بررسی چهار اصل و مقایسه این اصول در ادیان گوناگون را ضروری دانست: ۱. معبود یا خدا؛ ۲. پیامبر؛ ۳. کتاب؛ ۴. افراد تربیت‌شده در آن مکتب. این اصول در اسلام به ترتیب عبارت‌اند از: الله، حضرت محمد (ص)، قرآن، اصحاب نمونه مانند ابوذر و اصل دیگری به نام مدینه که مختص اسلام است.

آنچه این اصول را به یکدیگر پیوند می‌دهد و بن‌مایه مشترک آن‌ها است، عبارت است از تسلیم در برابر یک قدرت یعنی خدا، آگاهی از وضع موجود، تلاش برای اثبات حق و برقراری عدالت‌های اجتماعی و سیاسی و اقتصادی. شناخت و آگاهی از نابسامانی‌ها و ارائه راه‌حل و مبارزه برای اصلاح و تغییر، اسلام راستین را به ایدئولوژی تبدیل کرده است و تلاش شریعتی برای احیای اسلام ایدئولوژیک است. به اعتقاد او آنچه موجب انحطاط تمدن اسلامی شده، انحراف از اسلام راستین است. دلایل این انحراف عبارت‌اند از: ۱. تبدیل اسلام ایدئولوژیک به اسلام فرهنگ؛ ۲. تبدیل مذهب به هدف؛ ۳. انقطاع تاریخی؛ ۴. کاهش یکپارچگی؛ ۵. بی‌اعتنایی به زمانه؛ ۶. انحراف آموزه‌های اسلام. راه‌حل شریعتی برای خروج از این انحطاط «بازگشت» است. این بازگشت به معنی احیای خویشتن نژاد آریایی نیست. ورود اسلام به ایران تاریخ و فرهنگ را دچار چنان وقفه‌ای کرد که اکنون ملت ایران خویشتن نژادی را به‌عنوان خویشتن خود حساب نمی‌کند. منظور از بازگشت، رجوع به خویشتن اسلامی است (میرسپاسی، ۱۳۸۴: ۲۱۳). شریعتی برای حرکت در مسیر بازگشت پنج راهکار مطرح می‌کند: ۱. شناخت اسلام؛ ۲. رجوع به منابع فرهنگی و معنوی گذشته؛ ۳. همراه‌سازی اسلام با زمانه؛ ۴. انتقال حقیقت به مردم؛ ۵. انقلاب دائمی براساس سه اصل اجتهاد، امر به معروف و نهی از منکر و نیز مهاجرت درونی و بیرونی. شریعتی بار این مسئولیت را در بر دوش روشنفکران و عالمان دینی می‌گذارد. روشنفکر باید اسلام‌شناس باشد و از تیپ فرهنگی و زمانه اجتماعی جامعه آگاهی داشته باشد و عالم دینی باید فراتر از فقه و کلام گام بردارد و با ایجاد رابطه‌ای آگاهی‌بخش بین خود و مردم حق را آشکار سازد و علیه جهل و همچنین قدرتمندان انحصارطلب مبارزه کند. جنبه‌های انسانی و اجتماعی اسلام بیش از هر چیز دیگری برای شریعتی اهمیت داشت. به نظر او دلیل اینکه اعراب و ایرانیان و رومیان و... به اسلام ایمان آوردند، بلاغت قرآن یا مباحث فلسفی و علمی اسلام نبود، بلکه آزادی‌خواهی و عدالت‌طلبی اسلام بود که عموم مردم را با خود همراه کرد (شریعتی، ۱۳۸۱: ۱۱). شریعتی با این رویکرد به اسلام می‌نگرد و همواره می‌کوشد اسلام را فراتر از مسائل فقهی و کلامی و فلسفی معرفی کند و در پی احیای رسالت اجتماعی اسلام است.

۵. ملاحظات اخلاقی

در این پژوهش، کلیه موازین اخلاقی شامل رضایت آگاهانه شرکت‌کنندگان، اطمینان از محرمانه بودن اطلاعات افراد و ورود یا خروج داوطلبانه مشارکت‌کنندگان رعایت شده است. همچنین ملاحظات اخلاقی مطابق با اصول اخلاق در پژوهش مدنظر قرار گرفته است.

۶. سپاسگزاری و حمایت مالی

در نگارش این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های دولتی، عمومی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نشده است.

۷. تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌دارد که در این مطالعه هیچ گونه تعارض منافع وجود ندارد.

۸. منابع

- بروجردی، مهرزاد (۱۳۸۷). روشنفکران ایرانی و غرب؛ سرگذشت نافرجام بومی‌گرایی. ترجمه جمشید شیرازی. تهران: فروزان روز.
رحمانیان، داریوش (۱۳۸۲). علت‌شناسی انحطاط و عقب‌ماندگی ایرانیان و مسلمانان از دیدگاه علی شریعتی. فصلنامه علامه، ۸(۴)، ۱۶۰-۱۲۷.
زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۴۸). کارنامه اسلام. تهران: امیرکبیر.

- شریعتی، علی (۱۳۵۸). جهان‌بینی توحیدی. گردآورنده حمیدرضا اسماعیلی. تهران: بنیاد شریعتی.
- شریعتی، علی (۱۳۶۱). اسلام‌شناسی؛ درس‌های ارشاد. جلد سوم. تهران: الهام.
- شریعتی، علی (۱۳۶۱). تاریخ تمدن. جلد دوم. تهران: آگاه.
- شریعتی، علی (۱۳۶۲). اسلام‌شناسی؛ درس‌های ارشاد. جلد دوم. تهران: قلم.
- شریعتی، علی (۱۳۶۸). چه باید کرد. تهران: قلم.
- شریعتی، علی (۱۳۶۹). زن. چاپ سوم. تهران: چاپخش.
- شریعتی، علی (۱۳۷۰). تاریخ تمدن. جلد اول. تهران: قلم.
- شریعتی، علی (۱۳۷۰). روش شناخت اسلام. تهران: چاپخش.
- شریعتی، علی (۱۳۷۲). آثار گونه‌گون. بخش اول. تهران: آگاه.
- شریعتی، علی (۱۳۷۴). بازشناسی هویت ایرانی اسلامی. تهران: الهام.
- شریعتی، علی (۱۳۷۵). اسلام‌شناسی؛ درس‌های ارشاد. چاپ سوم. جلد دوم. تهران: قلم.
- شریعتی، علی (۱۳۷۷). تشیع علوی و تشیع صفوی. تهران: چاپخش.
- شریعتی، علی (۱۳۸۱). تاریخ و شناخت ادیان. چاپ هشتم. جلد اول. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کلبادی، محمدصادق، نبوی، سید حسن، و عظیمی، رضا (۱۴۰۱). بررسی علل انحطاط و عقب‌ماندگی جامعه ایران: مطالعه تطبیقی آرای علی شریعتی و عبدالکریم سروش. فصلنامه نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۲(۳)، ۸۱-۱۰۳.
- میرسپاسی، علی (۱۳۸۴). تأملی در مدرنیته ایرانی؛ بحثی درباره گفت‌وگوهای روشنفکری و سیاست مدرنیزاسیون در ایران. ترجمه جلال توکلیان. تهران: طرح نو.